

سید رضا جعفری‌فرد
پژوهشگر «حلقه بانکداری مقاومتی» مرکز رشد
دانشجوی کارشناسی ارشد مدیریت مالی دانشگاه امام صادق علیه‌السلام

قرض‌الحسنه ولایی؛ مدلی در راستای جهش تولید

تفکیک نهادهای قرض‌الحسنه به دو نهاد «قرض‌الحسنه کارآفرین» و «قرض‌الحسنه حمایتی» گامی مؤثر برای تحقق جهش تولید است

ظرفیت قرض‌الحسنه در تحقق جهش تولید

«ربا» پایه‌های اقتصاد یک جامعه را متزلزل می‌کند. ربا در تضاد با «انفاق» است. انفاق یعنی دادن بلاعوض و ربا یعنی گرفتن بلاعوض. معادل دقیق واژه «رباخواری» در زبان فارسی می‌شود «مفت‌خوری». در جامعه‌ای که رباخواری در آن رونق دارد، جهش تولید که هیچ، رونق تولید هم محقق نخواهد شد. چه زیبا حضرت امام رضا علیه‌السلام در نامه خود به «محمد بن سنان» پرده از یکی از حکمت‌های تحریم ربا برمی‌دارد و می‌فرماید:

> «سرّ تحریم ربای قرضی آن است که کار خیر از میان می‌رود و اموال تلف می‌شود، و مردم به انتفاع هرچه بیشتر مایل می‌شوند و قرض‌الحسنه فروغی نخواهد داشت، درحالی‌که قرض دادن از کارهای پسندیده و نیک است، و در صورت کنار گذاشتن این امر پسندیده، چیزی جز فساد و ستم به قرض‌گیرنده و نابودی اموال عایدی نخواهد داشت»[۱].

«قرض‌الحسنه» عملی مستحب است که در آیات و روایات بسیار مورد تأکید قرارگرفته است. شریعت اسلامی پاداش دنیوی و اخروی بسیار زیادی برای این امر مؤکّد در نظر گرفته است و ثواب آن را حتی از صدقه هم بیشتر می‌داند. در مقابل، منع‌کننده از قرض‌الحسنه در دنیا دچار فقر شده و در آخرت نیز از بهشت بویی نخواهد برد. با بررسی در آیات و روایات مشخص می‌شود که مهم‌ترین ویژگی قرض‌الحسنه که کمتر بدان توجه شده است، تعریف شدن قرض‌الحسنه در منظومه ولایت است.

از واضح‌ترین و مبرهن‌ترین ادله در اثبات ادعای فوق، آمدن لفظ جلاله «الله» در تمامی آیات مربوط به قرض‌الحسنه است. این لفظ، به‌عنوان مفعول بِهِ فعل «قرض» آمده است و در حقیقت امر، خود

نیاز است که جریان منابع قرض‌الحسنه در کشور به‌صورت حداکثری در جهت تحقق جهش تولید به کار گرفته شود.

خداوند را گیرنده قرض تعبیر نموده است. روایات در تبیین «قرض دادن به خداوند»، تعبیر «صله الامام» را استفاده نموده و در راستای بیان آیات، بندگان به امام، قرض می‌دهند. البته این صله به معنای نیازمند بودن امام به مردم نیست و چه‌بسا در روایت، کسی که این تصور را داشته باشد، کافر دانسته شده است. در حقیقت این صله، جهت پاک شدن و رشد پیدا کردن اموال مردم است. امام صادق علیه‌السلام در تفسیر آیه ۲۴۵ سوره بقره می‌فرمایند:

«کاری نزد خدا محبوب‌تر از رسانیدن دراهم به امام نیست. همانا خدا آن درهم را برای او در بهشت مانند کوه احد قرار می‌دهد. خدای تعالی در کتابش می‌فرماید: «کیست که به خدا وامی نیکو دهد تا خدا وام او را بسیار چند برابر سازد»، امام فرمودند: «به خدا، این به‌صورت ویژه در مورد صله امام است»[۲].

از نصوص روایات برداشت می‌شود که مقصود از «صله به امام»، خرج کردن مال در مسیر امام است و به‌طور دقیق‌تر اعطای مال به شخصیت و شأن ایشان، در جایگاه ولایت و امامت جامعه. این اموال را امام به صلاحدید خود در جهت منافع جامعه و تقویت و استحکام حکومت اسلامی به کار می‌گیرد. با توجه به این‌که اصل قرض‌الحسنه «صله الامام» دانسته شده است؛ بنابراین جریان منابع قرض‌الحسنه در جامعه اسلامی باید بر مبنای هدایت و جهت‌دهی امام باشد. براساس نظریه ولایت‌فقیه در زمان غیبت امام معصوم، فقیه جامع‌الشرایط در رأس حکومت اسلامی قرار می‌گیرد و «ولایت فقیه همان ولایت رسول‌الله صلی‌الله‌علیه‌وآله است»[۳]. بنابراین انتظار می‌رود تخصیص منابع قرض‌الحسنه در نظام جمهوری اسلامی ایران در راستای سیاست‌گذاری‌هایی باشد که توسط رهبر معظم انقلاب و امام امت اسلامی تعیین می‌شود. یکی از اصلی‌ترین جلوه‌های تعیین مسیر و نشان دادن اولویت‌های کشور توسط مقام معظم رهبری تعیین نام سال‌هاست که در ابتدای هرسال انجام می‌شود. حدوداً ۱۲ سالی می‌شود که شعار سال‌ها به سبب جنگ اقتصادی که بر ملت ما تحمیل شده، رنگ و بوی اقتصادی پیدا کرده است.

در سال جاری نیز «جهش تولید» به‌عنوان داروی درمان مشکلات اقتصادی کشور به‌عنوان شعار سال تعیین شده است. امام خامنه‌ای در تبیین علت نام‌گذاری این سال به «جهش تولید» در ابتدای سال بیان کردند: «من در صحبت‌های اخیر چند بار تکرار کرده‌ام که کشور بایستی قوی بشود؛ قوی شدن کشور جزو هدف‌های ما است... و «جهش تولید» هم که بنده امسال مطرح کردم، درواقع از ابزارهای قدرت است».

بنابراین با توجه به اهمیت جهش تولید در تقویت حکومت اسلامی و براساس مبنایی که بالا ذکر شد، نیاز است که جریان منابع قرض‌الحسنه در کشور به‌صورت حداکثری در جهت تحقق جهش تولید به کار گرفته شود. بی‌شک اگر متولیان قرض‌الحسنه در کشور منابع خود را در جهت کارآفرینی، حمایت از کسب‌وکارهای خرد و حمایت از کالای ایرانی به‌کارگیرند، می‌توانند گام مؤثری را در جهت محقق شدن امر ولی امر بردارند.

چالش‌ها در زمینه قرض‌الحسنه شبکه بانکی

تجربه نزدیک به ۳۷ سال بانکداری بر مبنای قانون عملیاتی بانکداری بدون ربا نشان می‌دهد که بانک‌های تجاری و مؤسسات اعتباری بانکی که عقد قرض‌الحسنه را در قالب سپرده‌های پس‌انداز جذب می‌کنند و به اعطای تسهیلات قرض‌الحسنه اقدام می‌کنند، عملکرد مناسبی در این زمینه نداشته‌اند. با توجه به عدم تخصیص سود به سپرده‌های پس‌انداز قرض‌الحسنه، انگیزه‌های معنوی، اصلی‌ترین عامل در مشارکت مردم در این سپرده است؛ اما بااین‌وجود، شبکه بانکی اقدام شایسته‌ای برای تقویت انگیزه‌های معنوی مشتریان بانکی نداشته است؛ بلکه با اختصاص جوایزی بر مبنای قرعه‌کشی به صاحبان حساب پس‌انداز و رقابت برای جذب این منابع ارزان‌قیمت، موجب استحاله فرهنگ قرض‌الحسنه شده است.

همچنین طبق آمارهای بانک مرکزی، شبکه بانکی همواره در سپرده‌های پس‌انداز قرض‌الحسنه دست‌اندازی کرده و تمامی منابع حاصل از این حساب را به تسهیلات قرض‌الحسنه اختصاص نداده و از این منبع ارزان‌قیمت در جهت سودآوری خود بهره برده است. علاوه بر آن انتظار می‌رود که حداقل بخشی از سپرده‌های جاری که با عنوان «عقد قرض‌الحسنه» منعقد می‌شوند، به تسهیلات قرض‌الحسنه اختصاص داده شوند. همچنین عدالت اقتضا می‌کند که مانده‌ی این حساب‌ها در جهت منافع تمامی ذی‌نفعان به کار گرفته شود. این در حالی است که هیچ مقداری از این سپرده‌ها در تسهیلات قرض‌الحسنه وارد نمی‌شود و شبکه بانکی به‌صورت رایج، از این سپرده برای سرمایه‌گذاری و اعطای تسهیلات سودآور استفاده می‌کند. خیانت بانک‌ها در امانت سپرده‌های قرض‌الحسنه و انحراف منابع قرض‌الحسنه در شبکه بانکی در جایی به نهایت خود می‌رسد که آمارها نشان می‌دهد، شبکه بانکی ۳۰ درصد از تسهیلات قرض‌الحسنه را به کارکنان خود اختصاص داده است؛ مستثنی شدن کارکنان شبکه بانکی از «دستورالعمل اجرایی قرض‌الحسنه اعطایی بانک‌ها» توسط شورای پول و اعتبار به بهانه در معرض فساد بودن کارکنان شبکه بانکی، مهم‌ترین عامل واهی این انحراف است.

یکی دیگر از چالش‌های اصلی در تخصیص منابع قرض‌الحسنه در نظام بانکی و در صندوق‌های قرض‌الحسنه مشخص شدن مصارف متعدد برای قرض‌الحسنه بدون اولویت‌بندی مناسب است. با توجه به بند ۲ اصل ۴۳ قانون اساسی، قانون بانکداری بدون ربا و دستورالعمل اعطای قرض‌الحسنه، موارد متعددی از تأمین نیازهای تولیدی و مصرفی از طریق منابع قرض‌الحسنه ذکر شده است. تجهیز وسایل، ابزار و سایر امکانات لازم برای ایجاد اشتغال و کمک در راستای رونق تولید با تأکید بر تولیدات کشاورزی .دامی .صنعتی ازجمله نیازهای تولیدی مورد تأکید بوده و همچنین رفع احتیاجات ضروری در حوزه مسکن (تعمیرات مسکن، کمک برای ایجاد مسکن روستایی و ...)، خوراک، پوشاک، بهداشت، درمان، آموزش‌وپرورش (کمک‌هزینه تحصیلی) و فراهم آوردن امکانات لازم برای تشکیل خانواده (هزینه ازدواج و تهیه جهیزیه) ازجمله نیازهای ضروری مصرفی محسوب می‌شوند[۴].

دسته‌بندی تأمین مالی

لازمه‌ی تبیین جایگاه قرض‌الحسنه در نظام مالی اسلام، دسته‌بندی افراد جامعه به ترتیب ضرورت و نیازهای مالی آن‌هاست و در این ضمن، از ظرفیت سایر قالب‌های رفع نیازهای مالی نیز استفاده خواهد شد. برای این دسته‌بندی لازم به ذکر است که محدوده‌ی کسانی که بایستی از طریق قرض‌الحسنه رفع نیاز شوند، کسانی هستند که توانایی بازپرداخت بدهی خود را در آینده داشته باشند. در طرفین این محدوده، دو گروهی قرار می‌گیرند که یک‌طرف، نیازمندان حاد به وجوه و طرف دیگر، متقاضیان وجوه غیرضرور هستند که با هدف کسب سود اقدام به تأمین وجوه می‌کنند. اسلام برای پاسخ‌گویی به نیازهای این دو گروه، روش‌های دیگری را در نظر گرفته است. در این چارچوب، نیازمندان حاد که توانایی پرداخت بدهی خود را ندارند، باید از منابع صدقات و پرداخت‌های جبرانی (بلاعوض) تأمین مالی شوند و نیاز کسانی که درصدد ارتقاء سطح زندگی خود یا توسعه فعالیت اقتصادی خود هستند، باید در قالب قراردادهای مشارکتی یا مبادله‌ای که مستلزم پرداخت مازاد و شریک کردن صاحب سرمایه در سود کسب شده است، تأمین شود؛ البته در هر سه روش تأمین مالی باید نظام اولویت‌بندی مورد توجه قرار گیرد و با دسته‌بندی و اولویت‌بندی نیازها برای تأمین آن‌ها اقدام شود.

توجه به دسته‌بندی سه‌گانه‌ی مذکور مشخص می‌کند که قرض‌الحسنه راه‌حل تأمین مالی گروه میانه است؛ گروهی که نه آن‌قدر ناتوان هستند که مستحق پرداخت‌های جبرانی شوند و نه آن‌قدر توانایی مالی و اقتصادی دارند که درصدد گسترش و ارتقا سطح زندگی و فعالیت خود باشند. به‌طور طبیعی، این گروه شامل کسانی می‌شود که درصدد تأمین نیازهای اولیه زندگی خود هستند و هنوز آن‌چنان مهارتی را در مشارکت در سود و زیان به دست نیاورده‌اند. ازاین‌رو، قرض‌الحسنه به تأمین نیازهای مصرفی ضروری نیازمندان و تأمین سرمایه اولیه فعالیت‌های اقتصادی کوچک اختصاص خواهد داشت.

طراحی الگوی نهاد قرض‌الحسنه

الگوی «بانکداری اسلامی» بر مبنای عقود و نیازهای اقتصادی، مترقی‌ترین الگویی است که در سال‌های اخیر توسط اندیشمندان مختلف حوزه بانکداری اسلامی با ساختارهای بعضاً متفاوتی مطرح شده است. نکته جالب این است که در اکثریت قریب به‌اتفاق این الگوها بانک یا نهاد قرض‌الحسنه به‌عنوان یکی از نهادهای نظام بانکداری اسلامی مطرح می‌شود. این تفکیک با توجه به ویژگی‌های خاص این عقد ازجمله حرمت ربای قرضی، دخیل بودن انگیزه‌های معنوی در آن و لزوم تخصیص آن به نیازهای ضروری و همچنین عملکرد نامناسب شبکه بانکی در این زمینه بسیار عاقلانه به نظر می‌رسد.

از سوی دیگر تأمین مالی خُرد توانسته است در چند دهه اخیر، در کشورهای درحال‌توسعه تأثیر خوبی در جهت کاهش فقر و افزایش تولید داشته باشد. یکی از عقودی که قرابت زیادی با بحث تأمین مالی خُرد دارد و شاید برخی آن را مترادف با آن می‌دانند، «عقد قرض‌الحسنه» است. ازاین‌جهت، برای بررسی تأمین مالی خرد در چارچوب اسلام، مهم‌ترین عقدی که می‌بایست به آن توجه کرد، همین عقد قرض‌الحسنه است. البته علی‌رغم این قرابت‌ها، یکی از تفاوت‌های اصلی بین نهادهای تأمین مالی خرد و نهادهای متولی قرض‌الحسنه (به‌ویژه صندوق‌های قرض‌الحسنه) این

است که منابع نهادهای تأمین مالی خرد بر تولید و کارآفرینی تمرکز دارد، درحالی‌که تسهیلات ارائه‌شده توسط این نهادها عمدتاً جنبه مصرفی دارد.

با ایده گرفتن از قرابت میان عقد قرض‌الحسنه و تأمین مالی خُرد و همچنین تمرکز بروجه تمایز میان این دو امر، تسهیلات قرض‌الحسنه برای رفع دو گونه نیاز اساسی قابل تخصیص است: «نیازهای مصرفی» و «نیازهای تولیدی». بر همین مبنا می‌توان نهاد قرض‌الحسنه را به دو بخش تفکیک نمود و همچنین تقسیم وظایفی میان آن‌ها انجام داد. این تفکیک کمک شایانی در راستای تخصصی‌ترشدن تخصیص منابع قرض‌الحسنه در دو نهاد با نام‌های «نهاد قرض‌الحسنه حمایتی» و «نهاد قرض‌الحسنه کارآفرین» خواهد نمود.

نهاد قرض‌الحسنه حمایتی، نهادی است که رفع نیازهای مصرفی را با استفاده از منابع قرض‌الحسنه برعهده دارد. این نهاد که عملیات آن بر مبنای تکافل اجتماعی انجام می‌شود، به تخصیص بهینه منابع قرض‌الحسنه و بر اساس اولویت نیازهای مصرفی اقدام می‌کند.

نهاد قرض‌الحسنه کارآفرین وظیفه تخصیص منابع قرض‌الحسنه را در جهت تأمین وسایل، ابزار و سایر امکانات لازم برای ایجاد اشتغال و کمک به امر افزایش تولید با تأکید بر تولیدات کشاورزی، دامی و صنعتی برعهده دارد. این نهاد با شناسایی کسب‌وکارهایی که شایستگی دریافت منابع قرض‌الحسنه را دارند، به شکل‌گیری و استمرار آن‌ها کمک می‌کند.

با تفکیک مطرح‌شده در نهادهای قرض‌الحسنه می‌توان وظایف مشخص‌تری برای آن‌ها در جهت تحقق شعار «جهش تولید» مشخص کرد. نهاد قرض‌الحسنه حمایتی می‌تواند با سوق دادن نیازهای مصرفی به سمت تولید ملی و حمایت از کالای ایرانی نقش مؤثری در جهش تولید ایفا کند. این امر می‌تواند از طریق تعامل این نهاد با کارخانه‌ها یا فروشگاه‌هایی که به تولید یا توزیع کالای ایرانی اقدام می‌کنند، صورت گیرد. همچنین می‌توان از ابزارهایی مانند بن ویژه خرید کالای ایرانی یا پول مجازی رمزنگاری‌شده، برای تحقق این مهم استفاده نمود. نهاد قرض‌الحسنه کارآفرین نیز می‌تواند با حمایت از کسب‌وکارهای خرد و کسب‌وکارهای خانگی که تأمین مالی آن‌ها از طریق بانک‌های تجاری دشوار است و شبکه بانکی ظرفیت شناسایی، تأمین مالی و نظارت بر آن‌ها را ندارد، به افزایش تولید کالای ایرانی و تقویت طرف عرضه تولید ملی کمک شایانی نماید.

تفکیک نهادهای متولی قرض‌الحسنه به دو نهاد «قرض‌الحسنه کارآفرین» و «قرض‌الحسنه حمایتی» و نقش‌آفرینی مثبت این دو نهاد، می‌تواند گام مؤثری در راستای تحقق شعار جهش تولید باشد.

پیشینه‌ی تجربی موفق

همان‌گونه که اشاره شد، نهادهای متولی قرض‌الحسنه در کشور بیشتر برنیازهای مصرفی قرض‌الحسنه متمرکز بوده‌اند و تأمین مالی کسب‌وکار و حمایت از تولید، کمتر مورد استقبال قرارگرفته است. البته در سال‌های اخیر مجموعه‌هایی در این عرصه وارد شده و موفقیت‌های نسبی را به دست آورده‌اند. به‌عنوان نمونه در این زمینه می‌توان به اقدامات بانک قرض‌الحسنه رسالت در شبکه کارآفرینی رسالت اشاره کرد. این شبکه کارآفرینی که با همکاری مشترک بانک قرض‌الحسنه رسالت، شرکت پردازش اطلاعات مالی پارت، پژوهشگاه دانشگاه شریف، گروه کارآفرینی ثمین و انجمن حامیان فرهنگ قرض‌الحسنه شکل‌گرفته است، با هدف حمایت از کسب‌وکارهای خانگی و با رویکرد کارآفرینی اجتماعی فعالیت می‌کند. این شبکه کارآفرینی نه‌تنها سرمایه لازم برای راه‌اندازی یا توسعه کسب‌وکارهای خرد را به‌صورت قرض‌الحسنه تأمین می‌کند، بلکه تمامی بخش‌های زنجیره کارآفرینی را پوشش داده و از مشاوره راه‌اندازی کسب‌وکار تا بازاریابی محصولات را مورد حمایت قرار می‌دهد.

سخن آخر

قرض‌الحسنه در منظومه ولایت تعریف می‌شود و جریان منابع قرض‌الحسنه در جامعه اسلامی باید بر مبنای هدایت و جهت‌دهی امام باشد. بنابراین انتظار می‌رود تخصیص منابع قرض‌الحسنه در نظام جمهوری اسلامی ایران در راستای سیاست‌گذاری‌هایی باشد که توسط رهبر معظم انقلاب و امام امت اسلامی تعیین می‌شود. در سال جاری، جهش تولید به‌عنوان اولویت اول کشور و مهم‌ترین ابزار قدرتمند شدن نظام اسلامی توسط مقام معظم رهبری مشخص‌شده است. تفکیک نهادهای متولی قرض‌الحسنه به دو نهاد «قرض‌الحسنه کارآفرین» و «قرض‌الحسنه حمایتی» و نقش‌آفرینی مثبت این دو نهاد، می‌تواند گام مؤثری در راستای تحقق شعار جهش تولید باشد.

با توجه به تمرکزی که نهادهای متولی قرض‌الحسنه تاکنون بر رفع نیازهای حمایتی داشته‌اند و تجربه موفقی که در سال‌های اخیر در زمینه حمایت نهادهای قرض‌الحسنه از کارآفرینی مشاهده می‌شود، انتظار می‌رود با شکل‌گیری نهاد قرض‌الحسنه کارآفرین به‌تدریج تأمین مالی نیازهای مرتبط با قرض‌الحسنه به‌صورت تخصصی‌تر و بهینه‌تری انجام شود و از انحراف منابع قرض‌الحسنه جلوگیری به عمل آید.

پی‌نوشت‌ها

Email: srjafarifard74@gmail.com

۱. وَ كَتَبَ عَلِيُّ بْنُ مُوسَى الرِّضَا علیه‌السلام إِلَى مُحَمَّدِ بْنِ سِنَانٍ فِيمَا كَتَبَ مِنْ جَوَابِ مَسَائِلِهِ: «.... وَ عِلَّةُ تَحْرِيمِ الرِّبَا بِالنَّسِيئَةِ لِعِلَّةِ ذَهَابِ الْمَعْرُوفِ وَ تَلَفِ الْأَمْوَالِ وَ رَغْبَةِ النَّاسِ فِي الرِّبْحِ وَ تَرْكِهِمْ لِلْقَرْضِ وَ الْقَرْضُ صَنَائِعُ الْمَعْرُوفِ وَ لِمَا فِي ذَلِكَ مِنَ الْفَسَادِ وَ الظُّلْمِ وَ فَنَاءِ الْأَمْوَالِ.» (ابن‌بابویه، ۱۴۱۳ ق، ج. ۳، ص. ۵۶۵)

۲. أَبَا عَبْدِ اللهِ علیه‌السلام يَقُولُ: «مَا مِنْ شَيْءٍ أَحَبَّ إِلَى اللهِ مِنْ إِخْرَاجِ الدَّرَاهِمِ إِلَى الْإِمَامِ وَ إِنَّ اللهَ لَيَجْعَلُ لَهُ الدِّرْهَمَ فِي الْجَنَّةِ مِثْلَ جَبَلِ أُحُدٍ ثُمَّ قَالَ إِنَّ اللهَ تَعَالَى يَقُولُ فِي كِتَابِهِ «مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللهَ قَرْضاً حَسَناً فَيُضاعِفَهُ لَهُ أَضْعافاً كَثِيرَةً» قَالَ: «هُوَ وَ اللهِ فِي صِلَةِ الْإِمَامِ خَاصَّةً» (کلینی، ۱۴۰۷ ق، ج. ۱، ص. ۵۳۷).

۳. صحیفه امام خمینی رحمه‌الله، جلد ۱۰، صفحه ۳۰۸.

۴. نگاه کنید به گزارش «آسیب‌شناسی نظام بانکی(ساماندهی تجهیز و تخصیص منابع قرض‌الحسنه بانک‌ها و مؤسسات اعتباری غیربانکی)، مرکز پژوهش‌های مجلس.